

DEVIANT XULQ-ATVORNI O'RGANISHDAGI PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR.

Murotov Bezruz Mustafoyevich

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ijtimoiy psixologiya doirasida keng o'rganilgan deviant xulq-atvor haqida ilmiy-nazariy qarashlar, deviant xulq atvorning o'rganilishidagi psixologik yondashuvlar va bir nechta chet el olimlarning ijtimoiy muammo deviant xulq-atvorga bergan ta'riflari qisqacha yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Xulq-atvor, delikvent, patoxarakterologik, antiijtimoiy, adaptatsiya, faoliyat, depressiya, ijtimoiy muammo, rivojlanish psixologiyasi.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ.

Муротов Бехруз Мустафаевич

Магистрант Азиатского международного университета

Аннотация: *В данной статье кратко изложены научно-теоретические взгляды на девиантное поведение, широко изучаемые в рамках социальной психологии, психологические подходы к изучению девиантного поведения, а также определения, данные рядом зарубежных ученых социальной проблеме девиантного поведения объяснил.*

Ключевые слова: *поведение, делинквент, патохарактерологическое, антисоциальное, адаптация, активность, депрессия, социальная проблема, психология развития.*

PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF DEVIANT BEHAVIOR.

Murotov Bezruz Mustafoyevich

Graduate student of Asian International University

Annotation: *In this state, a short scientific-theoretical explanation of deviant behavior, a broad understanding of social psychology, psychological approaches to the study of deviant behavior, and also the definition of the social problem of deviant behavior have been explained to a number of foreign students.*

Key words: *behavior, delinquent, pathocharacterological, antisocial, adaptation, activity, depression, social problem, psychology development*

Biologik (antropologik) jihatdan shaxslarda deviant xulq-atvor sabablarining paydo bo'lishi uzoq tarixga ega, ammo bu yo'nalishdagi klassik ilmiy ishlar faqat XIX asrda paydo bo'lgan. Lombroso (1836-1909) birinchilardan bo'lib insonning jismoniy, antropologik pozitsiyasidan chetga chiqishini o'rganish boshlagan. U o'zining "Jinoyatchi shaxs" asarida "tug'ma jinoyatchi"larning boshqalardan ajralib turadigan jihatlarini ko'p yillik izlanishlari va xulosalarida ochib berishga urunadi. Lombrosoning "tug'ma jinoyatchi"termini, ilmiy ishlari tez orada Oksfort talabalari orasida, shuningdek, qamoqxonada jazo o'tovchilarda katta qiziqish uyg'otdi.

C. Lombroso g'oyalari E. Ferri va R. Garofalo tomonidan yanada kengaytirildi, ular irsiy omillarning rolini tan olgan holda psixologik va ijtimoiy omillarga alohida e'tibor berdilar. Keyinchalik Nemis psixiatri E. Krechmer va uning izdoshi V. Sheldon ham tana tuzilishining turi, shaxsning xarakteri, uning xulq-atvor reaksiyalari, jumladan, jinoiy reaksiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab berdi.

Shunday qilib, biologik yo'nalish doirasida, og'ish va jinoiy xatti-harakatlar deviantning tarixiy, madaniy va ijtimoiy o'zaro ta'siriga e'tibor bermasdan "biologik mahsulot" sifatida qabul qilinadi.

Bu yo'nalish bora-bora o'zini obro'sizlantiradi. Birinchidan, tadqiqot natijalari tadqiqotchilarda ko'pincha qarama-qarshi xulosalar bilan yakunlanadi (C. Lombroso va C. Goring, P. Jacobs va T. Poledj); ikkinchidan, bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gormonlarning sezgirligi va o'zgaruvchanligiga tashqi sharoitlar ta'sir ko'rsatadi; uchinchidan, deviant xulq-atvorga yuqorida qayd etilgan biologik faktlarning o'ziga xos ta'siri haqida hech qanday dalil yo'q.

Xulq-atvordagi og'ishlarni o'rganishda psixologiya yo'nalishi biologik yo'nalish bilan chambarchas bog'liqdir. Bu ikki sohaning ushbu mavzuda bog'liqligi ikki yo'nalish ham shaxslarga individual sifatida qarashlaridir. Deviant xulq-atvorni o'rganishda psixologik yondashuvchilar orasida Avstriyalik mashhur psixoanaliz asoschisi Z. Freyd, shuningdek, E. Erikson, K. Lorenz, E. Fromm, A. Adler, K. Horney asarlaridagi faktlarni misol qilishimiz mumkin. Freydizm tarafdorlari tajovuzkor xatti-harakatlar va unga asoslangan jinoyatlarni inson xatti-harakatlarining namoyon bo'lishini tabiiy deb bilishadi.

Umuman olganda, psixologik maktab uchun deviantologiyada insonning tug'ma xususiyatlari, uning bostirilgan jinsiy istaklari va ular bilan bog'liq psixologik holatlar hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda ko'pchilik psixologlar va sotsiologlar deviant xatti-harakatlarning barcha turlari uchun shaxs xususiyatlari va uning harakatlari, motivlari muhim ta'sir ko'rsatadi deb tan olishadi.

Deviant xulq-atvor psixologiyasi umume'tirof etilgan me'yor va me'yorlardan (axloqiy, diniy, yosh, etnik va boshqalar) chetga chiqadigan xulq-atvorning mohiyati, genezisi va faoliyatini o'rganuvchi psixologik ilmiy fandır. Bunday xatti-harakatlar shaxslarda psixika va shaxsiy xususiyatlarning noto'g'ri rivojlanishida yoki ma'lum bir

ruhiy holatlarida (masalan, yaqinlarni yoqotish, muvaffaqiyatsizliklarga uchrash, depressiya, va boshqalar) yuzaga kelishi mumkin.

Deviant xulq-atvor muammolari o`rganish murakkabligidan kelib chiqib turli xil psixologik sohalar mutaxassislari tomonidan ko`lab ilmiy qarashlar aytib o`tilgan. Masalan, klinik psixologiya, rivojlanish va tarbiya psixologiyasi, huquqiy va ijtimoiy psixologiya sohalar deviant xulq-atvor mammosini o`rgangan sohalardandir. Hozirgi vaqtda o'smirlik va yoshlarda deviant xatti-harakatlarning oldini olish, tuzatish va rehabilitatsiya qilish nazariyalari va usullarini ishlab chiqishga katta e'tibor berilmoqda.

Psixologik yondashuv doirasida shaxsning deviant xulq-atvorining turli tipologiyalari mavjud.

Masalan, voqelik bilan o'zaro ta'sir qilish usullariga va jamiyatning muayyan normalarini buzishga qarab, V. D. Mendelevich deviant xatti-harakatlarning quyidagi turlarini belgilaydi:

- delinvent turi;
- giyohvandlik turi;
- patoxarakterologik turi;
- psixopatologik turi;
- gipermoyillikka asoslangan deviant xatti-harakatlar turi.

Yu A. Kleyberg xulq-atvordagi og'ishlarning faqat 3 turini aniqlaydi:

- salbiy (masalan, giyohvand moddalarni iste'mol qilish);
- ijobiy (masalan, ijtimoiy ijodkorlik);
- ijtimoiy jihatdan neytral (masalan, tilanchilik).

Yana bir tasnif E. V. Zmanovskaya tomonidan taklif qilingan. Buzilgan me'yor turini va deviant xatti-harakatlarning salbiy oqibatlarini yetakchi mezon sifatida tanlab, muallif deviant xatti-harakatlarning quyidagi turlarini aniqlaydi:

- antijtimoiy (qonuniy huquqbuzarlik) xatti-harakatlari (masalan, jinoiy yoki fuqarolik javobgarligiga olib keladigan huquqbuzarliklar);
- antisotsial (axloqqa zid) xatti-harakatlar (masalan, tajovuzkor xatti-harakatlar, jinsiy og'ishlar, pul uchun qimor o'yinlariga jalb qilish, va boshqalar);
- avtodestruktiv (o'z-o'zini yo'q qiluvchi) xatti-harakatlar (masalan, o'z joniga qasd qilish harakati, kimyoviy qaramlik, fanatik xatti-harakatlar, qurbonlik harakati va boshqalar).

Deviant xulq-atvorni o'rganishdagi psixologik yondashuvlarni ko`rib o`tamiz.

Ekzistensial-gumanistik yondashuv:

Avstriyalik psixolog V. Frankl o'z asarlarida deviant xulq-atvor insonning o'z ma'naviyatini bostirish, hayot mazmunini topish mas'uliyatidan qochish natijasidir, deb yozgan. Uning qarashlariga ko'ra, deviant xulq-atvorga ega bo'lgan odamga yordam berish - bu uning ruhiy o'zini anglash va o'z taqdiri uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga yordam berish, so'ngra o'z mavjudligining ma'nosini kashf qilish demakdir.

Mijozlarga yo'naltirilgan psixoterapiya asoschisi K.Rojers insonning o'zi haqidagi haqiqatga to'g'ri kelmaydigan, buzib ko'rsatilgan g'oyalari, qarama-qarshi kechinmalari va o'z-o'zini anglash zarurati va tashqi baholarga bog'liqlik o'rtasidagi ichki ziddiyat odamlarning deviant xulq-atvorining asosiy sabablari deb hisoblagan. Shaxsiy va xulq-atvor muammolarini bartaraf etish uchun K. Rogers maxsus shart-sharoitlarni tashkil qilish orqali aktualizatsiya jarayonini rag'batlantirishni taklif qildi. Masalan, mijozga yo'naltirilgan terapiya doirasida bu shaxsga samimiy qiziqish, shaxsni so'zsiz ijobiy qabul qilish, unga nisbatan tanqidsiz munosabatdir.

Amerikalik psixolog A.Maslouning fikricha, agar turli sabablarga ko'ra insonning mehr-muhabbat, ijodkorlik va ma'naviyat orqali normal o'zini-o'zi namoyon etishi imkonsiz bo'lsa, uni deviant xulq-atvor orqali o'zini namoyon qilish bilan qoplash mumkin. Oddiy o'z-o'zini amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan asosiy sabablar sifatida A. Maslou asosiy ehtiyojlarning puchga chiqishi, quyi darajadagi ehtiyojlarni individual aniqlash, yuqori ehtiyojlar va noqulay ijtimoiy sharoitlarning rivojlanmaganligi deb qaraydi.

Psixodinamik yondashuv:

Psixodinamik yondashuv doirasida bostirilgan shaklda "Bu" tuzilmasini tashkil etuvchi ongsiz drayvlar va "men" va "Super-Ego" tuzilmalarini tashkil etuvchi tabiiy faoliyatga ijtimoiy cheklovlar o'rtasidagi doimiy ziddiyat, an'anaviy ravishda deviant xulq-atvorning asosiy manbai sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, shaxsiyatning normal rivojlanishi ongli va ongsiz sohalarini muvozanatlashtiradigan optimal himoya mexanizmlarining mavjudligini nazarda tutadi. Aks holda, shaxsning shakllanishi anomal xususiyatga ega bo'ladi.

Klassik psixoanaliz vakillaridan farqli o'laroq, neofreydchilar ichki qarama-qarshiliklarning jinsiy etiologiyasi haqidagi g'oyalarni inkor etadilar va deviant xatti-harakatlarning asosiy sabablarini erta bolalik davrida ona bilan hissiy aloqa va iliq muloqotning yetishmasligi deb hisoblashadi (K. Horney, D. Boulbi, G. Sallivan) va bolaning hayotining birinchi yillarida xavfsizlik va ishonch hissi yo'qligi (E. Erikson).

Individual psixologiya asoschisi A.Adler deviant xulq-atvorning turli shakllarining boshqa psixologik sabablarini tavsiflaydi. Uning qarashlariga ko'ra, individuallik rivojlanishini belgilovchi asosiy omil asosiy hayotiy maqsad bo'lib, uni umumiy ma'noda boshqalardan ustunlikka erishish maqsadi sifatida belgilash mumkin. Odatda, mukammallikka erishish maqsadiga e'tibor boshqa odamlar bilan hamkorlikka e'tibor qaratish bilan uyg'unlashadi. Shunga ko'ra, odamning deviant xulq-atvorining sababi noto'g'ri hayotiy munosabatning mavjudligi yoki ijtimoiy his-tuyg'ularning rivojlanmaganligi bo'lishi mumkin.

Xulq-atvor yondashuvi:

Klassik bixeviorizm doirasida deviant xulq-atvor murakkab atrof-muhitning natijasi sifatida qaraladi. Deviant xulq-atvorni tuzatish uchun bixevioristlar salbiy mustahkamlashdan (muhim narsadan mahrum qilish) foydalanishni taklif qiladilar;

hissiy-salbiy shartlilik (masalan, qo'rquvga asoslangan jazo); javobning operant yo'qolishi (javob shunchaki e'tibordan chetda qolsa yoki odam istalmagan xatti-harakatni amalga oshirish mumkin bo'lmagan sharoitda joylashtirilganda).

Amerikalik psixolog A. Bandura ijtimoiy ta'lim nazariyasi qoidalariga ko'ra, insonning har qanday xatti-harakati, shu jumladan deviant xulq-atvori ham ijtimoiy jihatdan shartlangan bo'lib, kuzatish (vaqt o'rganish) natijasida yuzaga keladi.

Kognitiv yondashuv:

A. Bekning kognitiv modeli va A. Ellisning ratsional-emotiv nazariyasiga ko'ra, deviant xatti-harakatlar noto'g'ri fikrlash shakllariga asoslanadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, noto'g'ri his-tuyg'ular va harakatlarni qo'zg'atadigan noto'g'ri bilimlardir. Axborotni qayta ishlash jarayonidagi buzilishlar, shuningdek, ushbu yondashuvda hayotiy vaziyatlarni tuzishdagi muvaffaqiyatsizliklar xatti-harakatlarning buzilishining alohida sabablari sifatida ko'rib chiqiladi.

Butun dunyo, ijtimoiy borliq va har bir shaxs o'z borliq va taraqqiyot o'qidan chetga chiqishi odatiy holdir. Ushbu og'ishning sababi insonning tashqi dunyo, ijtimoiy muhit va o'zi bilan munosabatlari va o'zaro ta'sirining o'ziga xos xususiyatlarida yotadi. Ushbu xususiyat asosida odamlarning psixofizik, ijtimoiy-madaniy, ma'naviy-axloqiy holati va xatti-harakatlarida yuzaga keladigan xilma-xillik jamiyatning gullab-yashnashi, uni takomillashtirish va ijtimoiy taraqqiyotni amalga oshirishning shartidir.

Ijtimoiylashuv jarayoni (shaxsning ma'lum bir jamiyatda muvaffaqiyatli ishlashi uchun zarur bo'lgan xulq-atvor, ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayoni) shaxs ijtimoiy yetuklikka erishgandan so'ng, ma'lum bir darajaga yetadi, bu bilan tavsiflanadi. Biroq, ijtimoiylashuv jarayonida muvaffaqiyatsizliklar va ijtimoiylashishdagi kamchiliklar bo'lishi mumkin. Ijtimoiylashuv kamchiliklarining namoyon bo'lishi deviant xulq-atvordir - bu shaxslarning salbiy xatti-harakatlarining turli shakllari, axloqiy illatlar sohasi, prinsiplardan, axloq va qonun normalaridan og'ishlar sifatida izohlash ham mumkin.

Xulosa qilib qilib aytganda, biz yuqorida deviant xulq-atvorni talqin qilishdagi ba'zi yondashuvlarini ko'rib chiqdik (biologik (antropologik), psixologik va sotsiologik), shuni ta'kidlash kerakki, mutlaqo barcha nazariyalar ma'lum kamchiliklarni o'z ichiga oladi. Biroq, deviant xulq-atvorni o'rganishga sotsiologik yondashuv markaziy o'rinni egallaydi va unga xos bo'lgan tushunchalar, albatta, fanlararo yondashuvda deviant xulq-atvorni o'rganish uchun nazariyalar ishlab chiqishda ustunlik qiladi. Qolgan yo'nalishlar o'zlarining nazariyalarini ilgari surishda ko'plab kamchiliklarga yo'l qoyadilar, masalar, jinoyatchilikda shaxsning tug'ma jihatlarini ilgari surib shaxslardagi bu xususiyatlar atrof-muhit ta'sirida o'zgarishi mumkinligini tan olmaydilar. Holbuki, sotsiologik tadqiqotlar shaxslarning xulqidagi og'ishlarda jamiyat, atrof-muhitning salbiy hamda ijobiy ta'siri borligi ko'plab xulosalarda o'z aksini topgan. Deviant xulq-atvorning asosiy shakllariga huquqbuzarlik, jumladan jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, fohishalik va o'z joniga qasd qilish kiritish

mumkin ekan. Deviant xulq-atvorning ko'plab shakllari shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar o'rtasidagi ziddiyat holatini ko'rsatadi. Deviant xulq-atvor ko'pincha jamiyatni tark etishga, kundalik hayot muammolari va qiyinchiliklaridan qochishga, noaniqlik va taranglik holatini muayyan kompensatsiya shakllari orqali engib o'tishga urinishlardir. Biroq, deviant xatti-harakatlar har doim ham salbiy emas. Bu shaxsning yangi narsaga bo'lgan istagi, konservativni yengishga urinishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, bu esa uning oldinga siljishiga to'sqinlik qiladi. Ilmiy, texnik va badiiy ijodning har xil turlari deviant xulq-atvor sifatida tasniflanishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кетле, А. Социальная система и законы, ею управляющие : пер. с франц. / А. Кетле. – СПб. : Издание Н. Поляков и Ко, 1866. – 313 с.
2. Дюркгейм, Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М. : Прогресс, 1966. – С. 39–44.
3. Z.S.Elov Suisidal urinishga sabab bo'luvchi asosiy omillar (ichki ishlar organlari xodimoari misolida) // Psixologiya ilmiy jurnal. 2 (18) 2015
4. Z.S.Elov Suisid xulq shakllanishi ijtimoiy psixologik muammo sifatida // Psixologiya ilmiy jurnal. 3 (23) 2016
5. З.С.Элов. Профилактика самоубийств средисотрудников ОВД // Психология XXI столетия. Ярославль 2017
6. Элов З.С., Суицидал уринишларни содир этишга сабаб бўлувчи асосий омиллар (ички ишлар органлари ходимлари мисоли) // Илмий журнал. “Психология”. - Бухоро, 2(18)2015. – Б. 82-87 (19.00.00; №5).
7. Элов З.С., Conditions and the reasons of cases of the suicide among the staff of law-enforcement bodies // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Volume 5 Number 3, 2017 Progressive Academic Publishing, UK. – Б. 98-104
8. Элов З.С., Суицидал ҳолатнинг психологик омиллари // Илмий-назарий ва методик журнал. “Pedagogik mahorat”. -Бухоро, №3 2016. – Б. 77-82. (19.00.00; №11).
9. Элов З.С., Профилактика самоубийств сотрудников ОВД. // Научный журнал. “Вестник интегративной психологии”. - Ярославль, Выпуск14. 2016. Журнал для психологов основан в 2002 г. - 15. 2017– Б. 208-212 (19.00.00; №2).
10. Элов З.С., Researches of the reasons condition factors of suicide rick // Intellectual Archive. Volume 5 Number 1. 2016 Toronto. Canada. – Б. 49
11. З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ гушунчаси ва илмий таҳлиллар. ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 170-178
12. З.С.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда суицидал ахлоқ психологияси. Та'лим ва innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. 2023 №3313-318

13. N.T.Tojiyeva, Z.S.Elov. Voyaga yetmaganlarga sudga oid psixologik ekspertizasini o'tkazilishining psixologik xususiyatlari. ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 170-178
14. Z.S.Elov. Deviant xulq-atvorli o'smirlar shaxsida ruhiyjinsiy buzilishlar ijtimoiy psixologik muammo sifatida. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. 2023 №4 40-48